

Жданова А. В.,*аспірантка кафедри адміністративного і кримінального права
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

ВИЗНАЧЕННЯ СУБ'ЄКТА КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ В ЗАКОНАХ ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ УКРАЇНИ ТА КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

DEFINITION OF THE SUBJECT OF A CRIMINAL OFFENSE IN THE CRIMINAL LIABILITY LAWS OF UKRAINE AND THE COUNTRIES OF WESTERN EUROPE: COMPARATIVE LEGAL ASPECT

В статті розглянуто визначення та закріплення однієї з частин складу кримінального правопорушення – суб'єкт кримінального правопорушення у кримінальному законодавстві України та країн західної Європи. Був здійснений порівняльно-правовий аналіз норм кримінальних кодексів та іншого законодавства про кримінальну відповідальність різних держав, які визначають поняття суб'єкта кримінального правопорушення, його ознаки або загальні положення про нього. Встановлено, що така категорія включає в себе обов'язкові елементи, які зазвичай є схожими у різних країнах, але мають різні ознаки. З'ясовано, що за кримінальним законодавством країн західної Європи фізичні та юридичні особи можуть бути суб'єктами злочинної діяльності та нести кримінальну відповідальність. Також визначено, що досягнення віку кримінальної відповідальності та винність особи, яка скоїла кримінально протиправне діяння, є необхідними умовами для її притягнення до кримінальної відповідальності зазначені в кримінальному законодавстві всіх вивчених країн. Аналіз кримінальної доктрини зарубіжних країн підтвердив різноманітність у встановленні мінімального віку кримінальної відповідальності, який коливається від 12 до 18 років. Підкреслено, що у кримінальному законодавстві вивчених країн існують два підходи до встановлення віку кримінальної відповідальності – єдиний, та з особливостями для неповнолітніх осіб. У кримінальному законодавстві більшості розглянутих країн осудність суб'єкта кримінального правопорушення вважається передбаченою. В більшості країн, які були нами досліджені поняття осудності термінологічно рівняється до відповідальності та передбачає здоровий психічний стан особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, а також відсутність інших обставин, що виключають можливість притягнення такої особи до кримінальної відповідальності. Згідно з законодавством проаналізованих країн юридичні особи можуть нести кримінальну відповідальність за діяльність їхніх посадових осіб, які діяли в інтересах та задля юридичної особи. Були отримані висновки, що в українському кримінальному законодавстві досить чітко прописані норми щодо суб'єкта кримінального правопорушення, але при подальшому розвитку кримінальної системи буде доцільним взяти до уваги досвід інших країн задля досягнення позитивного результату розбудови кримінальної доктрини України.

Ключові слова: суб'єкт кримінального правопорушення, кримінальне законодавство, кримінальний кодекс, вік кримінальної відповідальності, осудність, країни західної Європи, психологічний стан, склад кримінального правопорушення, підстава кримінальної відповідальності.

The article considers the definition and consolidation of one of the parts of the composition of a criminal offense – the subject of a criminal offense in the criminal legislation of Ukraine and the countries of Western Europe. A comparative legal analysis of the norms of criminal codes and other legislation on criminal responsibility of different states, which define the concept of the subject of a criminal offense, its features or general provisions about it, was carried out. It is established that such a category includes mandatory elements that are usually similar in different countries, but have different characteristics. It was found that according to the criminal legislation of the countries of Western Europe, physical and legal entities can be subjects of criminal activity and bear criminal responsibility. It is also determined that reaching the age of criminal responsibility and the guilt of a person who has committed a criminal offense are necessary conditions for bringing him to criminal responsibility specified in the criminal legislation of all studied countries. Analysis of the criminal doctrine of foreign countries confirmed the diversity in establishing the minimum age of criminal responsibility, which varies from 12 to 18 years. It is emphasized that in the criminal legislation of the studied countries there are two approaches to establishing the age of criminal responsibility – a single one, and one with special features for minors. In

most of the countries that we studied, the concept of sanity is terminologically equivalent to responsibility and implies a healthy mental state of a person who has committed a criminal offense, as well as the absence of other circumstances that exclude the possibility of bringing such a person to criminal responsibility. According to the legislation of the analyzed countries, legal entities can bear criminal responsibility for the activities of their officials who acted in the interests and for the sake of the legal entity. It was concluded that the Ukrainian criminal legislation clearly prescribes the norms regarding the subject of the criminal offense, but in the further development of the criminal system, it will be appropriate to take into account the experience of other countries in order to achieve a positive result in the development of the criminal doctrine of Ukraine.

Key words: *subject of criminal offense, criminal legislation, criminal code, age of criminal responsibility, sanity, countries of Western Europe, psychological state, composition of criminal offense, basis of criminal responsibility.*

Постановка проблеми. Кримінальне законодавство більшості Європейських країн має чимало спільних рис, але ж все таки різниться між собою. Досліджуючи закони про кримінальну відповідальність країн Європейського Союзу, ми порівнюємо наповнення кримінального законодавства стосовно суб'єкта кримінального правопорушення, оскільки саме цей елемент складу кримінального правопорушення є складним для багатьох досліджень у галузі кримінального права.

Стан дослідження. Дослідженням суб'єкта кримінального правопорушення займається велика кількість вчених-юристів, наприклад: М.І. Хавронюк, Н.С. Юзікова, В.О. Гацелюк, С.Б. Гавриш, П.П. Андрушко, Т.М. Приходько, Н.Ф. Кузнецова, І.О. Гриненко, П.С. Матишевський, О.В. Охман, В.В. Налуцишин, George P. Fletcher, V.V. Hladky, Nicola Lacey та інші.

Метою статті виступає дослідження суб'єкта кримінального правопорушення в кримінальному законодавстві України та інших країн.

Виклад основних положень. Кримінальний кодекс України визначає суб'єкт кримінального правопорушення у ч. 1 ст. 18 – «Суб'єктом кримінального правопорушення є фізична осудна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у віці, з якого відповідно до цього Кодексу може наставати кримінальна відповідальність» [1, ст. 18]. Отже, головними ознаками, які характеризують суб'єкт кримінального правопорушення за КК України виступають такі: 1) фізична особа; 2) осудна; 3) вчинила кримінальне правопорушення; 4) у віці, з якого настає кримінальна відповідальність. Тобто ці чотири ознаки застосовуються для усіх складів кримінальних правопорушень, які визначені Особливою частиною КК України. Але певні науковці виділяють лише три ознаки суб'єкту

кримінального правопорушення, які і застосовують для складів кримінальних правопорушень, наприклад Налуцишин В.В. – «суб'єкт кримінального правопорушення характеризується трьома обов'язковими ознаками: а) фізична особа; б) осудна особа; в) особа, що досягла відповідного віку» [2, с. 135].

Відповідно ж до тексту проекту КК України станом на 25.02.2024 р. вбачаємо, що ознаки суб'єкта планують розширити: «Особа є суб'єктом кримінального правопорушення, якщо вона його вчинила: 1) безпосередньо, 2) у співучасті з іншою особою, 3) з використанням неосудної чи такої, яка не досягла віку суб'єкта кримінального правопорушення, або іншої особи, яка не підлягає кримінальній відповідальності, або 4) з використанням іншої особи, яка вчинила кримінальне правопорушення через необережність» [3, ст. 2.3.1]. З цього витікає, що за умови прийняття нової редакції КК України з відповідними змінами для визнання особи суб'єктом кримінального правопорушення, її необхідно буде проаналізувати через більшу кількість фільтрів.

Також у ч. 2 ст. 18 чинного КК України міститься норма щодо спеціального суб'єкта кримінального правопорушення – «фізична осудна особа, яка вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, кримінальне правопорушення, суб'єктом якого може бути лише певна особа» [1, ст. 18]. Аналізуючи спеціальний суб'єкт за КК України розуміємо, що дане поняття застосовується до кримінального правопорушення в якому суб'єктом могла виступати лише особа, яка здійснює певні повноваження.

Що ж стосується осудності особи, то відповідно до ч. 1 ст. 19 КК України – «Осудною визнається особа, яка під час вчинення кримінального правопорушення могла усвідомлюва-

ти свої дії (бездіяльність) і керувати ними» [1, ст. 19]. Проектом КК України також планується розширити критерії осудності особи: «Осудною є особа, яка під час вчинення кримінального правопорушення могла: 1) розуміти фактичні обставини своєї протиправної дії чи бездіяльності, 2) передбачати її наслідок, якщо він визначений цим Кодексом, та 3) керувати своєю дією чи бездіяльністю» [3, ст. 2.3.2]. Наразі ж достатньо того, що особа розуміє, яку дію вона вчиняє та розуміє, які настануть наслідки ну і звичайно вчиняє діяння за своєї волі.

Стосовно віку кримінальної відповідальності – відповідно до ч. 1 ст. 22 КК України загальним віком настання кримінальної відповідальності є 16 років, але відповідно до переліку кримінальних правопорушень наведених у ч. 2 ст. 22 КК України кримінальна відповідальність настає і з 14-ти річного віку [1, ст. 22]. Проектом КК України передбачається зниження загального віку кримінальної відповідальності до 15-ти років, та віку за вчинення вбивства до 13-ти років, але ж окремими статтями особливої частини передбачається і підвищення віку відповідальності за кримінальне правопорушення [3, ст. 2.3.7].

Розділом XIV–I Кримінального кодексу України регулюються заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб, де зазначені певні підстави за якими будуть застосовуватися зазначені заходи до юридичних осіб, якщо такі дії вчинили її уповноважені особи від імені та в інтересах юридичної особи [1, ст. 96-3]. Але ж загалом, юридична особа не виступає суб'єктом кримінального правопорушення в Україні.

Отже, із загальними характеристиками суб'єкта кримінального правопорушення в Україні визначилися, проаналізуємо особливості кримінального законодавства з цього питання в країнах західної Європи.

За КК Швеції (Brottsbalk) не передбачено певних загальних ознак суб'єкта злочинного діяння, але у ст. 6 зазначено, що за злочини вчинені особою до досягнення 15-ти років – покарання не може бути призначено [4, ст. 6].

У Словаччині відповідно до ст. 19 кримінального кодексу (Trestný zákon) зазначено, що суб'єктом кримінального правопорушення може бути як фізична, так і юридична особа,

посилаючись на особливості статей з Особливої частини. Щодо віку кримінальної відповідальності – за ст. 22 КК Словаччини встановлено загальний вік кримінальної відповідальності на рівні 14-ти років, а за статеві злочини – 15-ти років. Стаття 23 КК Словаччини говорить про осудність особи, і що цікаво навіть особа з душевним розладом може підпадати під кримінальну відповідальність за певними статтями КК Словаччини [5, ст. 19, 22, 23].

Кримінальний кодекс Чехії (Trestní zákoník České republiky) не містить особливих норм характеристики суб'єкта кримінального правопорушення, але виходячи з тексту кримінального закону – кримінальна відповідальність у Чеській республіці починається з 15-ти років [6]. Особливим є те, що у Чехії є окремий закон про кримінальну відповідальність юридичних осіб і провадження щодо них (Zákon o trestní odpovědnosti právnických osob a řízení proti nim), де у ст. 8 зазначається коли настає кримінальна відповідальність юридичної особи вчинена в її інтересах або в межах її діяльності: а) статутним органом або членом статутного органу, або іншою особою на керівній посаді в юридичній особі, яка уповноважена діяти від імені або від імені юридичної особи; б) особою, яка займає керівну посаду в юридичній особі, яка здійснює управлінську або контрольну діяльність для цієї юридичної особи, навіть якщо вона не є особою, зазначеною в пункті (а); в) особою, яка здійснює вирішальний вплив на управління цією юридичною особою, якщо її дії були хоча б однією з умов настання наслідку, що встановлює кримінальну відповідальність юридичної особи, або d) працівником або особою, яка займає аналогічну посаду (далі – «працівник») під час виконання робочих завдань, навіть якщо він не є особою, зазначеною в пунктах (а)-(с) [7, ст. 8].

У кримінальному законодавстві Німеччини також не міститься норми, яка розкриває поняття суб'єкта кримінального правопорушення. Стаття 10 КК ФРН (Strafgesetzbuch – StGB) щодо осіб молодого чи неповнолітнього віку містить посилання на норми іншого закону, у зв'язку з чим вік настання кримінальної відповідальності міститься не в КК ФРН, а в Законі про судочинство щодо справ неповнолітніх (Jugendgerichtsgesetz (JGG)) і настає вона

з 14-ти років [8]. Але ж навіть з тексту ст. 19 КК ФРН, оскільки неосудною є дитина, яка не досягла 14-ти річного віку, випливає, що осудність настає з досягненням 14-ти річного віку. Також у ст. 20 КК ФРН є поняття про неосудність особи, якщо вона перебуває у стані, через який не могла усвідомлювати свої дії, цією нормою кримінальна характеристика є досить схожою на українську редакцію [9, ст. 19, 20].

У кримінальному законодавстві Республіки Польщі (Kodeks karny) прямо не застосовується поняття суб'єкт кримінального правопорушення, але виходячи з аналізу ст. 1 – кримінальній відповідальності підлягають лише ті, хто вчинив діяння, за які передбачено покарання, що діяло на момент його вчинення. Загальний вік кримінальної відповідальності у республіці Польща визначено на рівні 17-ти років, що зазначається у ч. 1 ст. 10 КК Польщі, але ж для тяжких видів кримінальних діянь кримінальна відповідальність настає з 15-ти років (ч. 2 ст. 10 КК Польщі) [10, ст. 1, 10].

За кримінальним законодавством Люксембургу (Code pénal) не зазначено певного опису суб'єкта кримінального правопорушення, але виходячи з тексту закону – кримінальна відповідальність передбачена як для фізичних осіб так і для юридичних осіб. Законом чітко прописано за які порушення, який саме вид відповідальності передбачено для суб'єкта злочинного діяння. За КК Люксембургу передбачені: кримінальні, виправні та поліцейські покарання. Кримінальна відповідальність настає з 18-ти років [11].

У статті 20 КК Кіпру (Cyprus criminal code) зазначені підстави за якими визнають, що особа брала участь у вчиненні правопорушення/є винною у вчиненні злочинної дії: кожна особа, яка вчинила діяння/бездіяльність, які понесли за собою настання правопорушення; кожна особа, яка вчинила/не вчинила дію з метою надання іншій особі вчинити правопорушення або сприяла їй; будь-яка особа, яка допомагає або ж підбурює іншу особу на вчинення злочинних дій; будь-яка особа, яка надає консультації іншим особам щодо вчинення злочину [12, ст. 20]. Отже, можемо відзначити, що в Україні та на Кіпрі визначення суб'єкта кримінального правопорушення мають багато спільних рис, але ж на Кіпрі кримінальна

відповідальність настає з 12-ти років. Проте особи до 18-ти років відповідають за вчинене у залежності від серйозності протиправного діяння.

У Франції відповідно до ст. КК Франції (Code pénal Français) випливає, що кримінальна відповідальність передбачена і для фізичних осіб, і для юридичних осіб, але для них діють певні винятки. Відповідно до ст. 121-2 юридичні особи, крім держави, несуть кримінальну відповідальність за вчинення зазначених правопорушень від імені юридичної особи або ж її представниками, а місцеві органи влади та їх групи несуть кримінальну відповідальність лише за правопорушення, які вчиненні під час делегування публічних повноважень. Щодо особи, яку визнають такою, що вчинила кримінальне правопорушення ст. 121-4 передбачено: дана особа вчиняє інкриміновані дії та виконують замах на злочин/правопорушення. Відповідно до ст. 122-1 особа не понесе кримінальну відповідальність, якщо на час події вона перебувала в стані психічного або нервово-психічного розладу, але ж якщо з'ясується, що особа за наміром прийняла психотропні речовини, щоб вчинити злочинне діяння, вона понесе кримінальну відповідальність. У Французькій республіці кримінальна відповідальність настає з 13-ти років, але особи до 18-ти років вважаються неповнолітніми та несуть більш м'яке покарання у разі вчинення кримінального правопорушення [13, ст. 121(2,4) 122(1)]. У Франції в кримінальному законодавстві досить детально розписані обставини та чинники за яких особи будуть вважатися суб'єктом злочинних діянь.

Кримінальним кодексом Італії (Codice Penale) введено поняття суб'єкта злочинного діяння, а саме у статтях 85 та 97 Codice Penale Італії суб'єктом злочину визнається осудна особа, яка досягла 14-ти річного віку. КК Італії наводить декілька підстав неосудності особи: особа, яка перебувала у психічно нестабільному стані, що виключало її можливість усвідомлювати свої дії (ст. 88); особа, яка перебувала у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння, але якщо це сталося не з її вини (ст. 91, ст. 93.); особа яка має вади слуху, і яка не могла розуміти свої дії (ст. 96); особа, яка не досягла віку кримінальної відповідальності –

14-ти років (ст. 97) [14, ст. 85, 88, 91, 93, 96, 97].

Кримінальний кодекс Іспанії (Código Penal de España) подібно до багатьох європейських КК не містить чіткого визначення суб'єкта кримінального правопорушення в своєму тексті, але певні ознаки звичні для нас в ньому присутні. У статті 19 КК Іспанії зазначається, що відповідно до кодексу, відповідальність за злочинні діяння можуть нести лише неповнолітні, а особи у віці з 14-ти до 18-ти років несуть відповідальність за законом про кримінальну відповідальність неповнолітніх (Ley Orgánica 5/2000, de 12 de enero, reguladora de la responsabilidad penal de los menores), де для них передбачена відповідальність, але пом'якшена [15]. У статті 20 КК королівства Іспанія наведено підстави неосудності особи, які є досить схожими за своїми характеристиками до італійських, але наявні додаткові характеристики: особа, яка від народження має певні вади, які не дають усвідомлювати протиправність діяння; особа, яка захищає себе/своїх близьких від злочинного посягання і не переходить межі захисту; особа виконує дії, які передбачені для виконання її обов'язку відповідно до посади [16, ст. 19, 20].

Виходячи з розділу II КК Латвійської республіки (Kriminālikums) суб'єктом кримінального правопорушення може виступати будь-хто, хто порушив кримінальне законодавство Латвії. Виходячи з норм кримінального кодексу, суб'єктами виступають фізичні та юридичні особи. Враховуючи ст. 11 кодексу, стає зрозумілим, що вік кримінальної відповідальності у Латвійській республіці починається, як і у більшості Європейських країн, у 14-ть років [17, ст. 11]. Щодо неосудності особи, то ці нор-

ми є ідентичними з українським кримінальним законодавством.

Висновок. Дослідження кримінального законодавства значної кількості Європейських країн показало, що у кримінальних кодексах не завжди містяться чіткі норми та критерії, які характеризують суб'єкт кримінального правопорушення. Як зазначає Хавронюк М.І.: «...визначення суб'єкту злочину; вини, – є лише в деяких КК країн Європи» [18, с. 71], що проведений нами аналіз законів про кримінальну відповідальність підтвердив. Також зазначені країни у своїх законах про кримінальну відповідальність відобразили, що суб'єктами виступають не лише фізичні, але і юридичні особи, у визначених випадках. Було проаналізовано та з'ясовано, що більшість країн західної Європи мінімальним віком кримінальної відповідальності встановили 14-ть років, але у певних випадках вік відповідальності є меншим або навпаки, таким віком є вік повноліття. Низка кримінальних кодексів не розкривають відповідальність неповнолітніх, а лише посилаються на спеціалізовані закони. Вивчення критеріїв неосудності осіб дало підставу визначити, що природа стану неосудності у всіх досліджуваних країнах ґрунтується на достатньо однорідних підставах. Проте у певних країнах ці підстави більш розгалужені у своїх характеристиках. Таким чином, в українському кримінальному законодавстві досить чітко сформовані норми щодо суб'єкта кримінального правопорушення, але при подальшому розвитку кримінальної системи є перспективним застосовувати позитивний досвід інших країн для поглиблення та удосконалення кримінально-правової доктрини України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кримінальний кодекс України: Кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III: станом на 28.03.2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 10.04.2024).
2. Nalutsyshyn V. V., Nalutsyshyn V. V. The subject of criminal encroachment: the european experience. South ukrainian law journal. 2022. Т. 2, № 4. С. 134–142. URL: <https://doi.org/10.32850/sulj.2022.4.2.21> (дата звернення: 14.04.2024).
3. Контрольний текст проєкту Кримінального кодексу України станом на 25.02.2024 року URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2024/02/26/kontrolnyj-tekst-proyektu-kk-25-02-2024.pdf> (дата звернення: 10.04.2024).
4. Кримінальний кодекс Швеції (SFS 1962:700 Brottsbalken): станом на 2024 рік. URL: <https://rkrattsbaser.gov.se/sfst?bet=1962:700> (дата звернення: 13.04.2024).

5. Кримінальний кодекс Словачької Республіки (Trestný zákon Slovenskej republiky) від 02.07.2005 р. № 129/2005: станом на 15.03.2024 р. URL: <https://www.zakonypreludi.sk/zz/2005-300> (дата звернення: 12.04.2024).
6. Кримінальний кодекс Чеської Республіки (Trestní zákoník České republiky) від 09.06.2009 р. № 40/2009 Sb.: станом на 01.04.2024 р. URL: <https://www.kurzy.cz/zakony/40-2009-trestni-zakonik/seznam/> (дата звернення: 13.04.2024).
7. Про кримінальну відповідальність юридичних осіб та процедуру проти них: закон Чеської Республіки (Zákon o trestní odpovědnosti právnických osob a řízení proti nim) від 22.12.2011 р. № 418/2011 Sb.: станом на 01.01.2012 р. URL: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2011-418> (дата звернення: 13.04.2024).
8. Про суди для неповнолітніх: закон ФРН (Jugendgerichtsgesetz (JGG)) від 11.12.1974 р. № 3427: станом на 25.06.2021 р. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/jgg/BJNR007510953.html> (дата звернення: 13.04.2024).
9. Кримінальний кодекс ФРН (Strafgesetzbuch (StGB)) від 13.11.1998 № 3322: станом на 27.03.2024 р. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/stgb/BJNR001270871.html> (дата звернення: 13.04.2024).
10. Кримінальний кодекс Польщі (Kodeks karny) від 06.06.1997 р. № 88: станом на 2023 р. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970880553/U/D19970553Lj.pdf> (дата звернення: 14.04.2024).
11. Кримінальний кодекс Люксембургу (Code pénal) від 18.06.1879 р.: станом на 20.03.2024 р. URL: <http://data.legilux.public.lu/eli/etat/leg/loi/1879/06/18/n1> (дата звернення: 13.04.2024).
12. Кримінальний кодекс Кіпру (Cyprus criminal code) від 1959 р. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=NIM:289553> (дата звернення: 13.04.2024).
13. Кримінальний кодекс Франції (Code pénal) від 01.09.1990 р.: станом на 11.04.2024 р. URL: <https://codes.droit.org/PDF/Code%20pénal.pdf> (дата звернення: 13.04.2024).
14. Кримінальний кодекс Італії (Codice Penale) від 26.10.1930 р. № 251. URL: <https://www.gazzettaufficiale.it/sommario/codici/codicePenale> (дата звернення: 14.04.2024).
15. Про кримінальну відповідальність неповнолітніх: закон Королівства Іспанія (Ley Orgánica 5/2000, de 12 de enero, reguladora de la responsabilidad penal de los menores) від 13.01.2000 р. № 5/2000: станом на 28.04.2023 р. URL: <https://www.boe.es/eli/es/lo/2000/01/12/5/con> (дата звернення: 14.04.2024).
16. Кримінальний кодекс Королівства Іспанія (Código Penal de España) від 24.11.1995 р. № 10/1995: станом на 28.04.2023 р. URL: <https://www.boe.es/eli/es/lo/1995/11/23/10/con> (дата звернення: 14.04.2024).
17. Кримінальний кодекс Латвійської республіки (Krimināllikums) від 08.07.1998 р. № 199/200. URL: <https://www.vestnesis.lv/ta/id/88966-kriminallikums> (дата звернення: 14.04.2024).
18. Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації. Київ : Юрисконсульт, 2006. 1048 с.